

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 343.819.7-055.2:728.81(497.4Rajhenburg)"1948/1956"
343.811-055.1:728.81(497.4Rajhenburg)"1956/1959"

Prejeto: 4. 6. 2013

Andreja Jankovič Deržičuniv. dipl. zgodovinarica, Titova cesta 80, SI-8281 Senovo
E-pošta: andreja.jankovic@gmail.com

Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni. Ženski politični zapor (1948–1956) in moški kazensko poboljševalni dom (1956–1959)

IZVLEČEK

Članek obravnava doslej še neraziskano gradivo o povojnem ženskem političnem zaporu na gradu Rajhenburg od leta 1948 do 1956. Dotakne se tudi moškega kazensko poboljševalnega doma, ki je deloval samo nekaj let, in sicer od leta 1956 do leta 1959. Osredotoča se predvsem na življenje zapornic in zapornikov, ki so na gradu prestajali zaporno kazen. Uvodoma je predstavljena premestitev zapornic iz predhodnega zapora, kakor tudi sama adaptacija gradu, ki je bila nujna za potrebe zapora. Dotakne se tudi izobraževanja, kulturno-prosvetnih dejavnosti in dela, ki so ga opravljale zapornice v času prestajanja kazni. V drugem, krajšem delu prispevka je opisan kazensko poboljševalni dom za moške odprtega tipa. Poudarek je predvsem na opisu delovanja odprtega tipa zapora, ki se je v veliki meri razlikoval od klasičnega.

KLJUČNE BESEDE

ženski politični zapor Rajhenburg (Brestanica), moški kazensko poboljševalni dom, življenje zapornic

ABSTRACT

*THE RAJHENBURG CASTLE AS A PRISON AFTER THE WORLD WAR II.
A POLITICAL PRISON FOR WOMEN (1948–1956) AND A MALE OFFENDERS'
CORRECTIONAL FACILITY (1956–1959)*

This article deals with a material on the Rajhenburg after-war political prison for women from 1948 till 1956, which has not been explored until now. It also touches upon the male offender's correctional facility, which was active only for a few years, from 1956 until 1959. The article mainly focuses on the lives of the prisoners, women and men, who served their punishment on the castle. Firstly, the transportation of the female prisoners from the preceding prisons is described, and then it continues with the necessary adaptations of the castle for the demands of the prison. It also talks about education, cultural activities and work that the prisoners had to undertake during their punishment. In the second, shorter part of this article, the male offenders' correctional facility of an open type is described. The central focus is the description of an open-type of a prison, which was genuinely different from the classical one.

KEY WORDS

The Rajhenburg (Brestanica) political prison for women, male offenders' correctional facility, life of women as prisoners

Kazensko poboljševalni dom Rajhenburg

Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg je svoja vrata odprl konec junija 1948. Razlog za preselitev zapornic iz Begunj je bila neprimerna lega tedanjega zavora, saj se je ta nahajal v obmejnem pasu, kar je povečalo možnost bega v tujino. Preselitev se je izvršila v noči z 29. na 30. junij 1948. Odgovornost za premestitev je sprejel Viktor Turnšek, ki je izdelal podroben načrt preselitve in upošteval predpisan odhod in prihod vlakov v Rajhenburg. Skupaj z obsojenkami so na grad preselili tudi državno gospodarsko podjetje Pletilka, katere direktor je bil Kristijan Kelvišar.¹ Zapornice, ki so bile premeščene v Rajhenburg, so prihajale iz celotne Slovenije. V času premestitve so bile v zaporu priprte samo politične zapornice, kasneje pa so se jim pridružile tudi zapornice, ki so bile zaprte zaradi »splošnega« kriminala. V večini primerov so bile zapornice že pravnomočno obsojene, vendar so nekatere hodile tudi na dopolnilna sojenja, ki so potekala v Mariboru, Celju, Murski Soboti, Ptuj, Postojni, Novi Gorici ter na Jesenicah.²

Pred preselitvijo zapornic je bil grad v slabem stanju, zato je bila potrebna adaptacija. V njem je živelo 27 družin, rudarji in nameščenci posestva. Za potrebe zavora so morali porušiti večje število sten, da so tako pridobili površine, primerne za zaporniške prostore. Problem sob je predstavljalo pomanjkanje oken in neprimerna vrata. Adaptirati so morali tudi kopalniške prostore, kjer so sezidali tuše in ponovno vzpostavili vodno napeljavo. Renovirali so tudi vsa ostala okna in vrata ter sezidali nova stanovanjska poslopja v bližini gradu za paznice. Po adaptaciji je tako novo nastali zapor štel 37 skupnih spalnic s povprečno kapaciteto 35 postelj na sobo, jedilnico, dvorane ter prostore za prosvetno delo. V spodnjem delu gradu pa niso našli primernih prostorov za šivalne delavnice podjetja Pletilka, zato so jih začasno namestili v treh sobah na podstrešju. Ravno tako so na podstrešju uredili delavnico za hišno šivalnico. V prizemlju gradu so sezidali sedem celic samic. Kasneje so obnovili še klet, ki je bila namenjena shranjevanju poljedelskih pridelkov. V kletnih prostorih so naredili skupno kopalnico z 12 tuši. Na dvorišču so obnovili in deloma na novo postavili kanalizacijo, okoli gradu pa postavili novo žično ograjo v dolžini 470 metrov in napeljali električno napeljavo z reflektorji.³

Lahko pa omenimo tudi zgradbo za uslužbenke kazensko poboljševalnega doma (KPD), ki je bila zgrajena leta 1948. Nahajala se je v neposredni bli-

žini gradu in je bila približno 300 metrov oddaljena od državnega posestva Rajhenburg. Stavba je služila tako stanovanjskim kakor tudi kulturno-prosvetnim potrebam. V pritličju je imela menzo s kapaciteto 120 abonentov, leva stran stavbišča pa je bila namenjena kulturno-prosvetnemu razvedrilu uslužbencev. V prizemlju so bile nameščene pralnica, likalnica, hladilnica, klet ter shramba za drva in premog.⁴

Življenje zapornic na gradu Rajhenburg (Brestanica)

Na gradu Rajhenburg so bile od leta 1949 zaprte zapornice s celotnega ozemlja Slovenije ne glede na starost, značaj kaznivega dejanja, kriminalno zgodovino ipd., saj je bil to edini ženski zapor v Sloveniji. Obsojenke so bile v kazensko poboljševalnem domu nameščene v večjih skupnih sobah, tako da naj bi posameznici pripadalo 10 m² prostora.⁵ Ob prihodu so jih najprej sprejeli v karanteno za 2 do 3 dni, kjer so se okopale, preoblekle in opravile zdravniški pregled. Nato so prvih 21 dni preživele v sobi za novinke, kjer so jih tudi razporedili na delovna mesta. Opravile so razgovore z upravnikom, ki je ugotavljal njihove osebne lastnosti, okolje njihovega prejšnjega življenja, značaj in vzroke storjenega kaznivega dejanja. Pri razvrščanju obsojenk so upoštevali predpisana pravila, zato so bile obsojenke med seboj ločene glede na kaznivo dejanje, ki so ga storile. Od ostalih zapornic so ločili obsojenke s strogim zaporom, kakor tudi povratnice. Ločene pa niso bile samo v bivalnih prostorih, ampak tudi pri prehranjevanju in delu.⁶ Bivanje zapornic na gradu je bilo oteženo že zaradi same infrastrukture gradu, brez zadržkov pa lahko zapišemo, da je bil zapor na gradu Rajhenburg primeren za politične zapornice, saj je bil dovolj oddaljen od Ljubljane in tako od središča povojnega dogajanja in od ljudi, ki bi lahko o razmerah poročali v tujino.

Večji del zapornic na gradu Rajhenburg je bil zaprt zaradi ovadb, ki so bile politično naravnane. Najpogostejša kazniva dejanja, zaradi katerih so bile priprte, so bila kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo, zoper splošno ljudsko premoženje in zadržno lastnino, kaznivo dejanje zoper uradno dolžnost in sovražne propagande. Nekaj pa jih je bilo priprtih tudi zaradi kaznivih dejanj ovaduštva, vohunstva, špekulacije in sabotaže. Grafikon nam v odstotkih prikazuje strukturo kaznivih dejanj zapornic na gradu Rajhenburg.

¹ ARS, AS 1267, šk. 9, Odločba o preselitvi kazensko poboljševalnega zavoda v Begunjah na Gorenjskem v Rajhenburg.

² Resnik, *Grad Brestanica*, str. 21.

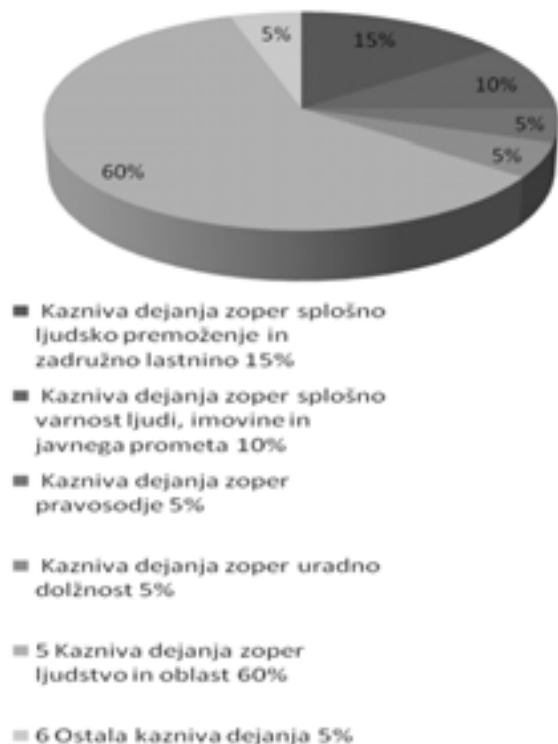
³ ARS, AS 1267, šk. 9, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazensko poboljševalnega doma.

⁴ ARS, AS 1267, šk. 9, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazensko poboljševalnega doma.

⁵ ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskom postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

⁶ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

Struktura političnih zapornic glede na vrsto kaznivega dejanja.⁷

Številčni prikaz obsojenk v KPD Rajhenburg v letu 1955.⁸

Št. obsojenih	Zapor	Strogi zapor	Do 5 let	5-10 let	10-15 let	15-20 let	Do-smrtni zapor	Bolni, ostareli
196	78	118	153	21	16	5	1	5

Iz preglednice je razvidno, da je število obsojenk na dolgoletni zapor manjše, kar potrjuje ugotovitve iz znanstvene literature,⁹ da se je število dolgoletnih kazni po letu 1950 zmanjševalo. Zanimiv je podatek, da je bilo 118 kaznenk obsojenih na strogi zapor, iz česar lahko sklepamo, da so bile te zapornice zaprte zaradi političnih deliktov. V petdesetih letih se je število političnih sodnih procesov in s tem političnih zapornic močno zmanjšalo. Med znanimi političnimi zapornicami najdemo predvsem intelektualke.¹⁰ To so bile Angela Vode,¹¹ Živa Šubic,¹²

Pavla Hočevnar¹³ in številne druge.

Kazensko poboljševalni dom je od leta 1950 vodil Franc Povšič. Kot upravnik zaporja je imel nalogo spoštovati navodila o delu upravnikov, ki so bila izdana s strani države. V upravi so bili poleg njega zaposleni še 4 uslužbenci, in sicer referentka za prevzgojo, bolničarka, sekretarka in računovodja. Sekretarka je opravljala vsa administrativna dela, dela v sprejemni pisarni ter vodila evidenco obsojenk na prestajanju kazni. Zavod je imel tudi zdravnika in zobozdravnika, ki sta prihajala enkrat tedensko, po potrebi pa tudi večkrat. Poleg uprave je bilo zaposlenih tudi 5 delavcev, in sicer konjar, mlekár, sadjar, traktorist in mehanik za razna opravila. Pazniško službo je opravljalo 16 paznikov, od tega 10 paznic in 6 paznikov. V zapisniku oddelka za izvrševanje kazni o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici iz leta 1956 je naveden tudi stan paznic, ki večinoma niso bile poročene. Od desetih paznic so bile poročene le tri, sedem pa jih je imelo otroke. Problem so predstavljale samske paznice z otroki, saj so te v službenem času puščale v bivalni zgradbi, kjer jih je pazila obsojenka, ki je kuhala v menzi uslužbencev. Neporočene paznice so v času nosečnosti vzbujale pri obsojenkah tudi željo po zbadanju, saj so bili nezakonski otroci tedaj še vedno pojmovani kot sramota. V poročilu ugotavljajo tudi, da med osebjem ni bilo dobrih delovnih odnosov in tovarštva. Na to nakazuje pritožba upravnika nad delom uslužbencev in paznikov, kakor tudi izpad enega od paznikov na disciplinskem sodišču, ki je tožilcu očital, da nastopa proti njemu iz šovinističnih razlogov. Sporov ni rešila niti lokalna partijska organizacija, ki menda za to ni kazala nobenega zanimanja.¹⁴

V dokumentu Ministrstva za notranje zadeve, ki ga je izdal pomočnik ministra Boris Kocjančič dne 18. julija 1946, je bilo opisano delo, ki ga morajo opravljati pazniki: »Pazniki pazijo obsojence, jih vodijo na delo, skrbijo za red in disciplino pri delu, sprejemajo prijave bolnikov in spremljajo bolnike k zdravniku. Poveljnikom poročajo vsakodnevne dogodke in izvršujejo njihova povelja. /.../ Pazniki morajo pri odhodu in prihodu z dela obsojence natančno preiskati. Skrbijo, da ni pri delitvi hrane noben obsojenec prikrasjen in da je hrana dovolj topla. Prav tako skrbijo,

⁷ Resnik, *Grad Brestanica*, str. 27.

⁸ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 69.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 336.

¹¹ Angela Vode (1892–1985), učiteljica, publicistka, defektologinja, organizatorka gibanja za pravice žensk. Bila je ena od soustanoviteljic OF. Med vojno je prišla v spor z vodstvom Komunistične partije Slovenije (KPS). Po vojni je bila leta 1947 na Nagodetovem procesu obtožena narodnega izdajstva in obsojena na dvajsetletno zaporno kazen. Izpuščena je bila po šestih letih leta 1953. Po izpustitvi so ji bile odvzete državljanske pravice in trajno prepovedana pravica do dela in lastnega zaslužka (Vode, *Skriti spomin*, str. 378).

¹² Živa Šubic (1910), pravnica, žena arhitekta Vladimirja Šubica. Aretirana in obsojena je bila januarja 1949, na podlagi »težkega špijonskega materiala, v tolpi Bokal, Vidma, Hvastja«. V rajhenburškem zaporu zaprta do leta 1954 (Vode, *Skriti spomin*, str. 234).

¹³ Pavla Hočevnar (1889–1972), učiteljica, prevajalka in publicistka. Po okupaciji aktivna članica OF. Spomladi 1947 aretirana in vključena v proces proti Nagodetovi skupini. Obsojena je bila na 15 let zaporja s prisilnim delom. Zaporno kazen je prestajala v Begunjah in Rajhenburgu. Pogojno izpuščena spomladi 1952 (Vode, *Skriti spomin*, str. 140).

¹⁴ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

*Pazniški kader na Rajhenburgu z vodstvom KPD-ja okrog leta 1950
(Stanič, V čigavem imenu, str. 121).*

da obsojenci na njihov znak zjutraj vstanejo, se umijejo, počesejo, očistijo zobe, obleko, uredijo ležišče in pospravijo sobo. Pazniki so tudi zadolženi, da obsojenci pravočasno izpraznijo nočne posode, jih operejo in razkužijo. V vseh sobah mora biti dovolj vode za umivanje. Podnevi je dolžnost paznikov, da obsojence opazujejo skozi linico v vratih in tako motrijo, kaj se v sobah dogaja. Vsako spanje in pleganje morajo takoj preprečiti. Samice in disciplinske celice morajo redno nadzorovati (obiskati najmanj enkrat dnevno). Zvečer morajo pazniki ugotoviti, če so vsi obsojenci v svojih prostorih in če je tam vse v redu. Ponoči morajo biti pozorni na vsak najmanjši šum. Za čim bolj uspešno odkrivanje kršiteljev hišnega reda morajo pazniki ponoči nositi čevlje s platnenimi podplati. /.../ Ob spremljanju obsojenca na sodišče ali drugam mora biti obsojenec vedno korak pred paznikom.¹⁵ Kot je razvidno iz dokumenta, so imeli pazniki jasno podana navodila, ki so jih kot javni uslužbenci morali upoštevati. V določenih primerih, kjer navodila niso bila dovolj jasna in je prihajalo do napačne interpretacije le-teh, so posledice občutile predvsem zapornice.

Zapornice v KPD Rajhenburg so bile deležne tudi izobraževalnih dejavnosti. Program nadaljnjega izobraževanja je obsegal šole in tečaje osnovnega ter strokovnega izpopolnjevanja. Za dvig splošne izobrazbe so preskrbeli vsakoletni tečaji opismenjevanja, vendar je bila udeležba slaba, saj v KPD ni bilo veliko zapornic, ki bi bile nepismene. Druge oblike dviga splošne izobrazbe so bili izobraževalni tečaji, kot na primer jezikovni pouk, zdravstvo, bio-

logija ter osnove državne in družbene ureditve. V določenih primerih in z dovoljenjem uprave so se lahko obsojenke posvetile tudi individualnemu študiju. Namen strokovnega izobraževanja je bil, dati obsojenkam izobrazbo za opravljanje poklicev in znanja, ki bi ga lahko kasneje uporabile kot gospodinje, matere ali članice kakšnega delovnega kolektiva. Strokovno izobraževanje je bilo usmerjeno tako, da se z delom in učenjem obsojenko prevzgoji, da po prestani kazni ne bo imela težav pri vključitvi v novi družbeni sistem. Poskrbljeno je bilo za izobraževanje industrijskih delavk z nižjo strokovno šolo oblačilne stroke. Po končanem strokovnem izobraževanju so dobile naziv kvalificiranih delavk v podjetjih za šivanje oblek, perila in konfekcij. Šolanje je trajalo tri leta in se je izvajalo po enakem programu kot v šolah izven zavoda. Učenke so dobile tudi spričevala, ki se niso razlikovala od drugih, s čimer se je izključilo možnost, da bi kdorkoli iz spričevala sklepal, da je posameznica končala šolo v kazenski ustanovi. V KPD Brestanica so imeli za izobraževanje namenjene posebne prostore, predavanja in večji seminarji pa so potekali v dvorani za 250 oseb. Vsi stroški, nastali z izobraževanjem, so bremenili proračun, poleg tega pa je vsaka obsojenka ob plačilu za delo prispevala 10% v poseben sklad, iz katerega so nabavljali potrebščine za prosvetno in izobraževalno delo.¹⁶

¹⁵ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 69–70.

¹⁶ ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskem postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

Kulturno-prosvetne dejavnosti v letih od 1951 do 1953.¹⁷

Leto	Dejavnost	Tečaji	Predavanja		Prireditve	Število knjig v knjižnici	Odigrana gledališka dela
			Strokovna	Politična			
1951	7		23		32	1296	4
			9	14			
1952	11		104		16	2259	4
			60	44			
1953	10		62		16	2723	6
			35	27			

Iz preglednice lahko razberemo, da je kazensko poboljševalni dom izvajal okoli deset tečajev letno. Vsako leto so izvajali opismenjevalni tečaj, ki je bil bolj skromno obiskan, saj se ga je leta 1953 udeležilo le pet tečajnic, končale pa so tri. Podrobneje si bomo ogledali udeležbo na predavanjih, ki so bila poleg tečajev in prireditev najbolj učinkovita sredstva za spreminjanje mišljenja zapornic oz. za politično indoktrinacijo. Iz zbranih podatkov lahko razberemo, da je bilo največje število predavanj v letu 1952, naslednje leto pa je upadlo skoraj za polovico. Udeležba je bila skozi vsa tri leta skoraj 90%, kar nam lahko pove, da so bila predavanja v večini obvezna in so tudi neposredno vplivala na življenje zapornic v gradu. Opazimo lahko tudi, da zanimanje za tematike ni bilo veliko, saj se je diskusij povprečno udeleževalo le 10% zapornic. Iz tega lahko sklepamo, da so imele zapornice z udeležbo na predavanjih nekakšne bonitete, včasih pa so jim celo obljubljali, da bodo predčasno izpuščene, če bodo spremenile svoj način razmišljanja. Kot sredstvo prevzgoje pa so uporabljali tudi prireditve in gledališka dela, ki so morala biti pravilno ideološko naravnana. Uprizorjena so bila v večini dramska dela ruskih in slovenskih avtorjev, kot na primer Gogoljeva *Ženitev* ali Linhartova *Županova Micka*. Ideološko pravilno naravnana pa so morala biti tudi dela, ki so jih ponujali v knjižnici. Iz arhivskega gradiva lahko razberemo, da je se je število knjig v letih od 1951 pa do leta 1952 podvojilo. Najbolj je bil opazen porast števila leposlovnih del, število političnih in poljudnoznanstvenih del pa je raslo počasneje. Lahko omenimo, da se je vodstvo zavoda leta 1953 začelo posluževati prevzgoje tudi s pomočjo kino predstav. V tem letu so predvajali 49 poučnih, 27 strokovnih in le 5 zabavnih filmov.¹⁸ K splošnemu izobraževanju je sodilo tudi dnevno časopisje, ki so ga prejemale obsojenke na račun uprave ali kot naročnice. Vsaka obsojenka je bila lahko naročena na dnevnik, tednik, mesečnik in

revije, vendar so morali biti ti v skladu s tedanjim političnim sistemom. V kazenskem domu so imeli tudi ozvočenje v sobah in drugih prostorih, tako da so lahko obsojenke poslušale radijske oddaje in oddaje posebnega programa za zavod. Posebno pozornost so posvečali politični prevzgoji. Na predavanjih s politično vsebino so obsojenke seznanjali z družbeno ureditvijo in njenim delovanjem.

Poleg kulturno-prosvetnega izobraževanja je bilo za komunistično oblast najboljše sredstvo za prevzgojo obsojenk fizično delo. Iz ohranjenih dokumentov lahko razberemo, da je bila velika večina zapornic zaposlenih v šiviljskem obratu ali na ekonomiji, ki jo je imel v lasti zapor.¹⁹ Državno gospodarsko podjetje Pletilka je bilo ustanovljeno z odločbo vlade Ljudske republike Slovenije (LRS) 28. februarja 1948. Podjetje je izdelovalo konfekcijo in je bilo konec leta 1951 vključeno v proizvodni plan. Obsojenke so za opravljeno delo dobile tudi plačilo, in sicer je dnevni zaslužek znašal od 5 do 15 dinarjev. Učinek in kakovost dela so beležili vsak dan in na podlagi tega izplačevali nagrade. Storitnost obsojenk je bila različna, normo pa so presegale predvsem tiste, ki so bile v zavodu že dalj časa. Delovnega učinka se ni analiziralo, zato se tudi ni naredilo ničesar, da bi obsojenke dosegale boljše rezultate. Delovni čas je bil v zimskih mesecih krajši, in sicer 8 ur dnevno, v poletnih mesecih pa je dosegel tudi 10 ur dnevno. V upravi zavoda so se trudili, da bi bile vse zapornice zaposlene, tudi tiste, ki so bile zaradi starosti ali zdravstvenega stanja manj sposobne.²⁰ Leta 1952 so se potrebe po proizvodnji zmanjšale, saj so izdelovali samo še za potrebe zavoda, kar pa je bilo premalo za vzdrževanje podjetja. V predlogu za prenehanje obratovanja je zapisano, da bi se šivalne in krojne stroje dodelilo posameznicam, ki bi lahko izdelovale konfekcijo za lastne potrebe in potrebe ostalih zapornic. Tako je minister za notranje zadeve Boris Kraigher 29. maja 1952 ukinil delovanje podjetja Pletilka.²¹

¹⁷ ARS, AS 1267, šk. 14, Pregled učno-vzgojnega in kulturno prosvetnega dela od leta 1951 do leta 1953.

¹⁸ ARS, AS 1267, šk. 14, Pregled učno-vzgojnega in kulturno prosvetnega dela od leta 1951 do leta 1953.

¹⁹ Mikola, *Delo kot kazen*, str. 44.

²⁰ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²¹ ARS, AS 1267, šk. 10, Državno pletilsko in šiviljsko podjetje Pletilka v Rajhenburgu-predlog o prenehanju.

Datum	Številka	Ime obsojenke	Klinična Diagnoza	Opomba
28.8.46	6	OBSOJENKA 1	reuma	1/2 duvono delo
"	7	OBSOJENKA 2	metje zunanjih mišic. delo v revari	
"	7	OBSOJENKA 3	ishemija srca - ledvica - melur. hujša dela	
"	7	OBSOJENKA 4	metje mot. sred. skupine. mot. dela	
"	7	OBSOJENKA 5	reuma. gl. prom. žel. kislina	
"	8	OBSOJENKA 6	znatne mot. - p. n. t. g. n.	
"	8	OBSOJENKA 7	reuma	
"	9	OBSOJENKA 8	polovna kislina	
"	10	OBSOJENKA 9	reuma - p. n. t. g. n. - žel. kislina	
"	12	OBSOJENKA 10		
"	6	OBSOJENKA 11	hemoroidi - opetkani	
"	9	OBSOJENKA 12	reuma - mot. - p. n. t. g. n. hujša dela	

Odlomek iz knjige zdravniških pregledov v obdobju 1946–1951
v KPD Rajhenburg (Stanič, V čigavem imenu, str. 77).

Kot smo omenili, pa so bile zapornice zaposlene tudi na ekonomiji, ki je obsegala 85 ha zemlje, od tega 38 ha njiv, 39 ha travnikov s sadnimi vrtovi, 6 ha pašnikov in 2 ha stavbišč in nerodovitne zemlje. Število zapornic zaposlenih na ekonomiji je bilo odvisno od letnega časa. Letno so pridelali 10.700 kg svinjskega mesa, 4.100 kg govejega mesa, 55.000 l mleka, 35.000 kg krompirja ter 50.000 kg različne zelenjave in sadja. Dejstvo, da so si večji delež prehrane pridelali na ekonomiji, kaže, da je bila zavod v veliki meri samozadosten.²² Od pridelka pa je bila tudi odvisna prehrana zapornic. V dokumentu iz leta 1952 ne najdemo veliko podatkov o prehranjevanju zapornic, saj je zabeleženo zgolj dejstvo, da se zapornice prehranjujejo trikrat na dan in da imajo obroke v sobah.²³ O kvaliteti hrane in njeni raznolikosti ni zabeleženo nič, kar lahko pripišemo dejstvu, da je v tem obdobju Jugoslaviji grozila lakota in je bila na splošno prehrana ljudi zelo slaba. Za razliko od predhodnega dokumenta pa v zapisniku o splošnem pregledu zavoda iz leta 1956 Vinko Turnšek zapiše, da sestava hrane ni enolična, da je pripravljena okusno in odgovarja kriterijem kakovosti. Po pravilniku bi morale obsojenke, ki oprav-

ljajo težja fizična dela, prejemati dodatek pri hrani, in sicer 200 g kruha in 30 g sladkorja. Tega dodatka ni prejemale nobena obsojenka, čeprav so bile do njega upravičene vse tiste, ki so presegale normo. V zavodu niso imeli obsojenk, ki bi neprestano opravljale težka fizična dela, vendar je načelnik oddelka za izvrševanje kazni ugotovil, da sta bili do tega dodatka upravičeni dve obsojenki, ki sta opravljali delo v pralnici in obsojenke v času težjih del na obdelovalnih površinah zavoda.²⁴ Pri tem je mogoče opozoriti, da podatki kažejo, da je zaradi slabe prehrane in slabe higiene veliko število zapornic zbolelo. Tiste z zelo težkimi boleznimi so bile deležne omejenega zdravljenja, ostale z lažjimi boleznimi pa so bile prepuščene same sebi. V uradnih dokumentih je bilo predpisano, da je potrebno vsakršno obolenje zdraviti, vendar v praksi temu ni bilo tako. Oddelek za notranje zadeve je dal jasna navodila, kako postopati pri bolnih osebah: »Če obsojenec med prestajanjem kazni zboli, ga je potrebno odvesti v bolniško sobo ambulantne, v primeru težje bolezni pa odpeljati v bolnico. Pri prevozu v bolnišnico je potrebno strogo paziti, da ne pride do pobega.«²⁵

²² Stanič, *V čigavem imenu*, str. 64.

²³ ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskom postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

²⁴ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu po-boljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²⁵ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 77.

KPD Rajhenburg je imel tudi svojega honorarnega zdravnika dr. Stojana Havlička, ki je bil redno zaposlen v ambulanti socialnega zavarovanja na Senovem, in zobozdravnika Eriha Šerbca, ki je bil redno zaposlen v zobni ambulanti v Krškem. Zdravnik je v KPD prihajal enkrat tedensko, po potrebi pa tudi večkrat. V zapisniku oddelka za izvrševanje kazni iz leta 1956 je zabeleženo, da je v zadnjem času prihajal bolj redno zaradi porodov v KPD-ju.²⁶ Zavod je imel tudi porodniško stavbo v bližini gradu, ki je bila namenjena obsojenim porodicam. V pritličju je imela stavba sobo za porode z vsemi instrumenti in sobo za dojenje. V prvem nadstropju je bil prostor za dojenčke in bolne porodnice.²⁷ V dokumentu porodniškega oddelka KPD Ig, z dne 11. marca 1958 so zapisana navodila, kako naj osebe ravna s porodicami: »Ob prihodu v oddelk se mora vsaka oseba najprej okopati in preobleči. Dokler traja zaščitna porodna doba, porodnica ne sme hoditi v dom med druge obsojenke. V času sprehoda naj odnesejo matere otroke na zrak, kjer naj jih pestujejo in sončijo. Z njimi ne smejo priti v stik z ostalimi obsojenkami. Obsojenka–mati ne sme priti na ogled otroka obiskovalcem. To sme opraviti le uslužbenka iz porodniškega oddelka. Med hranjenjem in pri negi otroka mora biti obsojenka–mati oblečena v belo haljo, na glavi pa mora imeti belo ruto. Če je prehlajena, si mora preko ust in nosu privezati belo masko. Otroka je potrebno okopati vsak večer pred zadnjim hranjenjem in kontrolirati njegovo težo. Obsojenka–mati, ki dela v delavnicah KPD–ja, mora priti v porodniški oddelk vsako jutro med 5. in 6. uro, da uredi in nahrani otroka, po končanem delu pa mora priti za toliko časa, da ga nekoliko pestuje na svežem zraku. V odsotnosti matere je otrok v varstvu in negi pri osebi, ki jo določi upravnik KPD–ja.«²⁸

Disciplina in privilegiji v KPD Rajhenburg (Brestanica)

Uprava zavoda se je pri izvajanju discipline ravnala po pravilih hišnega reda. Določene privilegije, kot na primer možnost več obiskov ali pisanja in prejemanja več pisem, si je lahko obsojenka prislužila z lepim vedenjem, pravilnim odnosom do dela ali z inovativnostjo.²⁹ V zavodu so se v primerih kršenja hišnega reda posluževali tudi disciplinskih ukrepov. Kazni so bile različne glede na vrsto prestopka, kot na primer podaljšanje delovnega časa, prepoved dopisovanja in obiskov, dodelitev težjega dela in podobno. Kazni niso smeli izrehati nosečim ženskam in doječim materam, razen v

primeru večkratnih kršitev. Zapornice pa so imele tudi možnost pritožbe upravi ustanove proti nepravilnim in nezakonitim postopkom. Glede kršitve pravic pa so se obsojenke lahko pritožile tudi uradni osebi, ki je opravljala inšpekcijo, in to brez navzočnosti uslužbencev zavoda.³⁰ Najtežja disciplinska kazen, ki so jo lahko dobile obsojenke, je bila zaprtje v samico, ki po pravilniku ni smela biti daljša od 14 dni. Pomočnik ministra za notranje zadeve, Peter Zorko je ob pregledu 6. julija 1950 ugotovil številne nepravilnosti, zato je ponovno podal navodila za osamitev: »1. Prostori za osamitev–samice morajo biti opremljeni s posteljo. Urejeni morajo biti na enak način, kot so prostori za ostale obsojenke. 2. Obsojenke, ki so kaznovani z osamitvijo, a so sicer zaposleni, je potrebno zbrati v posebne skupine in le-te zaposliti ločeno od ostalih obsojenec, po končanem delu pa jih ponovno osamiti. Če ločitev od ostalih obsojenec ni mogoča, jih ni potrebno voditi na delo, disciplinsko kazen naj prestajajo v samici. Potrebno jih je le vsak dan voditi na enourni sprehod, in to v času, ko se sprehajajo tudi ostali obsojenci. 3. Obsojenec, ki je kaznovan z disciplinsko kaznijo osamitve, v času prestajanja te kazni izgubi vse ugodnosti, ki jih sicer uživajo ostali obsojenci, in sicer: pravico kajenja, pravico uživanja hrane iz paketov in kantine, pravico čitanja časopisov in knjig, pravico do pisanja in prejemanja pošte, pravico do obiskov in pravico razpolaganja z denarjem. Kadar so obsojencu izrečene, poleg osamitve, še druge disciplinske kazni, mora novo kazen izdržati šele takrat, ko bo zaključil s kaznijo osamitve.«³¹

Ukinitve KPD Rajhenburg (Brestanica)

Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg (Brestanica) so ukiniteli oktobra 1956. V njem je bilo tedaj zaprtih 230 zapornic, ki so jih premestili v KPD Ig in ta je postal novi kazenski zavod za ženske. Pred ukinitvijo so nekaj obsojenk tudi predčasno odpustili. Po navodilih oblasti bi moral odpust potekati tako: »Tri dni pred potekom kazni mora uprava zavoda pripraviti vse potrebno za odpust obsojenca: sestaviti obračun obsojenčevega zaslužka, določiti nagrado in pripraviti izplačilo, pripraviti stvari, ki jih je obsojenec prinesel s seboj v zavod in sporočiti obsojenčev odpust poslovalnici za posredovanje dela zaradi zaposlitve. Pred odhodom mora obsojenca pregledati zdravnik in napisati poročilo o zdravstvenem stanju /.../ Dva dni pred odpustom je obsojenec oproščen vsakega dela. Iz skladišča mu je potrebno izročiti obleko, da jo lahko zakrpa in očisti. Dan pred odpustom pa mora obsojenec oddati v skladišče vse predmete, ki jih je prejel v zavodu. Zadnji dan se mora okopati, preobleči v svojo obleko in oditi na zdravniški pregled.

²⁶ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 79–80.

²⁹ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

³⁰ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

³¹ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 92–94.

Po končanih obveznostih ga uslužbenec odpelje v sobo za odpuščene obsojence. /.../ Obsojenca, ki mu poteče kazen do 18. ure, ga je potrebno odpustiti naslednji dan pred 12. uro, to je pred kosilom. Tako se izognemo enega obroka izdaje hrane.»³²

Razlogov za zaprtje zavoda je bilo več, predvsem je predstavljalo problem slabo stanje gradu, saj bi ga bilo potrebno popolnoma obnoviti. V zimskem času je bil zavod velikokrat brez vode zaradi vodne črpalke, ki je bila dotrajana in se je pogosto pokvarila. Problem je bila tudi oddaljenost bolnišnice. Zaradi tega se je vodstvo zavoda odločilo, da bi bilo primerneje in ceneje, če se zapornice premesti, kot pa adaptira celoten zapor. Inventar KPD Rajhenburg (Brestanica) so uporabili za izpopolnitev inventarja vzgojno poboljševalnega doma Radeče in za ureditev delovnega naselja obsojencev na Dobu. Vse zgradbe, ki so bile v lasti KPD, so izročili v upravljanje ljudskemu odboru Senovo. Uslužbenec, ki so bili zaposleni v KPD Rajhenburg (Brestanica), so premestili v druge zavode kot na primer KPD Ig ali KPD Dob. Večji del zaposlenih v upravi so premestili na delovna mesta v občini ali na ministrstvu.³³

Moški kazensko poboljševalni dom odprtega tipa

Državni sekretar za notranje zadeve LRS je 4. septembra 1956 v Brestanici ustanovil moški kazensko poboljševalni dom odprtega tipa. Zavod odprtega tipa ni poznal običajnih materialnih in fizičnih naprav in ukrepov za preprečitev pobega, kot so obzidje, ograja iz bodeče žice, rešetke in oboroženi stražarji. Režim v takšnem zavodu je temeljil na samodisciplini in zavestni odgovornosti obsojenca do skupnosti, v kateri živi. V novi KPD so pošiljali obsojence, ki so že prestali določeno obdobje zaporniške kazni, izjemoma pa tudi tiste, ki so bili na začetku prestajanja kazni. Izbor obsojencev je izvrševala posebna komisija, ki jo je imenoval Sekretariat za notranje zadeve LRS. Pri izboru so upoštevali primere slučajne krivice, kakor tudi primere, v katerih so domnevali, da obsojenec glede na svoje dosedanje obnašanje ne bo zlorabljal režima odprtega tipa zapora.³⁴ Ob odprtju zavoda so obsojence namestili v zgradbo v bližini gradu, zgrajeno leta 1949, ki je predhodno služila za stanovanja uslužbencev in uslužbenk bivšega ženskega zapora.³⁵ Razloge, zakaj zapornikov niso namestili v prostore bivšega ženskega zapora, lahko iščemo v slabem

stanju gradu in potrebi po celoviti prenovi. V zapisniku dne 13. marca 1957 je izvršitelj pregleda dr. Viktor Turnšek zabeležil, da ima dom upravne prostore v istih kot prej ženski KPD. Zaradi nastanitve madžarskih beguncev v gradu,³⁶ kjer so po prej bivalne ženske zapornice, pravi, da bi bilo potrebno upravne prostore premestiti v manjšo zgradbo v neposredni bližini bivalne zgradbe obsojencev. V poročilu je zabeleženo tudi, da so bivalni pogoji, v katerih se nahajajo obsojenci, ugodni. V zgradbi sta bili kuhinja in jedilnica, v prvem nadstropju pa so se nahajali bivalni prostori s 15 sobami, kjer so bili od 2 do 4 obsojenci na sobo. V manjši zgradbi v neposredni bližini bivalne zgradbe obsojencev so namestili upravo doma, kajti le tako so lahko zagotovili nadzor in neposredne stike med osebjem in obsojenci. Ob ustanovitvi je bilo nameščenih 44 obsojencev, od tega je bilo v istem letu odpuščenih s prestajanja kazni 7, v matični KPD pa je bilo vrnjenih 6. V letu 1957 je bilo novodošlih 22, odpuščenih pa prav tako kot predhodno leto 7. Struktura kaznivih dejanj nam pokaže, da je šlo v veliki meri za obsojence splošnega kriminala in ne za politične zapornike. Iz statističnih podatkov lahko razberemo, da je v veliki meri izstopalo kaznivo dejanje 141. člena Kazenskega zakonika – huda telesna poškodba. Zaradi tega kaznivega dejanja je bilo v letu 1957 zaprtih 11 obsojencev.³⁷ V manjši meri pa sledijo kazniva dejanja velike tatvine, goljufije in nevestno delo v službi. Zanimivo je dejstvo, da ne zasledimo nobenega obsojenca zaprtega zaradi kaznivega dejanja zoper ljudstvo in državo, ki je v času ženskega zapora predstavljalo 60% vseh kaznivih dejanj. Ker je bil zapor odprtega tipa, je to za obsojence pomenilo prestajanje kazni v manj strogih pogojih. Gibanje zapornikov v zgradbi in v njeni neposredni bližini ni bilo omejeno, kakor niso bili omejeni stiki s svojci in medsebojno dopisovanje. Zaporniki so lahko nosili svoji civilno obleko tako pri delu kakor tudi v prostem času in pri obiskih. Ob določenih priložnostih je bil obsojencu dovoljen tudi izhod iz doma, ki pa je bil časovno omejen. Disciplinskih kazni se niso posluževali, vendar se je osebe v primeru zlorabe ugodnosti (uživanje alkohola, nedovoljeni izhodi) obrnilo na edini disciplinski ukrep, in sicer vrnitev obsojenca v matični KPD. V obvezni del prestajanja kazni je spadala tudi delovna obveznost, ki jo je moral opravljati vsak zapornik. Večji delež zapornikov je opravljal predvsem zunanja dela, kot na primer delo v hlevih in ostala kmetijska dela, manjši delež pa jih je urejalo grad za begunce, ostali so pomagali pri hišnih delih. Obsojenci so bili za svoje delo na-

³² Stanič, *V čigavem imenu*, str. 38.

³³ ASR, AS 1267, šk. 10, Predlog za premestitev obsojencev iz KPD Ig in obsojenk iz KPD Brestanica v KPD Ig.

³⁴ ARS, AS 1267, šk. 10, Odločba o ustanovitvi moškega kazenskega poboljševalnega doma odprtega tipa v Brestanici.

³⁵ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma odprtega tipa doma v Brestanici.

³⁶ Taborišče za madžarske begunce na gradu Rajhenburg v Brestanici od 11. 3. 1957 do 1. 11. 1957.

³⁷ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma odprtega tipa doma v Brestanici.

grajeni s povprečno okoli 36 dinarji dnevno. V primerih zglednega obnašanja in vestnega dela je lahko obsojenec dobil tudi do 7 dni dopusta.³⁸

Zapor odprtega tipa za moške je bil 13. januarja 1959 ukinjen kot samostojni zavod in priključen z vsem »živim in mrtvim« inventarjem gospodarski enoti Kazensko poboljševalnega doma Dob v Slovenski vasi.³⁹ V arhivskem gradivu ni bilo mogoče zaslediti razlogov za ukinitve zavoda.

Zaključek

Povojno obdobje je bilo zaznamovano z velikimi spremembami, ki so jih občutili predvsem nasprotniki novega političnega sistema. Nova oblast je imela pomembno nalogo, da ponovno vzpostavi gospodarstvo, obnovi infrastrukturo in izboljša življenjske razmere. Želela pa je tudi pridobiti zupanje in podporo širših ljudskih množic in ne moremo zanikati, da ni želela dobro ljudem, vendar so bile njene metode preganjanja tistih, ki se niso strinjali z novonastalo situacijo, krute in nedemokratske, v veliko primerih pa tudi krivične. Želeli so popraviti krivice, ki so nastale med vojno, vendar je bila to deljenje pravice prežeta z maščevanjem. Arhivsko gradivo nam da v marsikaterem segmentu občutek, kako naporno in travmatično je bilo prestopanje zaporne kazni na gradu Rajhenburg. Oblast je želela spremeniti način razmišljanja predvsem političnim zapornicam, ki so predstavljale večino obsojenk v zaporu. V namen prevzgoje se je uprava zopora posluževala predvsem fizičnega dela, saj so bili mnjenja, da je to najboljši način vključitve političnih prestopnic v novi družbeni red. Fizično delo v neprimernih pogojih in psihično utrujajoče razmere pa so spodkopavale zdrav razum predvsem političnih zapornic, ki so bile po večini bolj izobražene in so bile podvržene hujšim pritiskom. To je bil zgolj začetek težav, s katerimi so se spopadali bivši obsojenci. Velikokrat so jih po prestopanju kazni namenoma izključevali iz družbenega življenja, težko so našli zaposlitev in stalno prebivališče. Nekateri se stigme zopora niso znebili vse do svoje smrti. Omeniti pa je treba tudi druge oblike preganjanja in pritiska, kot so bile hišne preiskave, zasliševanja, oviranja pri poklicnem napredovanju, šikaniranje sosedov in znancev, kakor tudi pritiske na zakonske partnerje. Zavedati se moremo tudi dejstva, da je bila kvaliteta življenja slaba tako za prebivalstvo, posledično pa tudi za zapornice, vendar nečloveškega ravnanja z njimi ne moremo opravičiti z duhom časa. Represija, ki so jo doživljale zapornice v času prestopanja zopora in tudi kasneje,

nam je danes nepredstavljiva, saj si ne moremo predstavljati kršenja osnovnih človekovih pravic, ki so nam danes tako samoumevne. Številne bivše zapornice so že umrle in z njimi so odšle skrivnosti, ki jih morda ne bomo nikoli odkrili. Zahvalimo se lahko maloštevilnim pogumnim ženskam, ki so zabeležile svoje izkušnje in so bile pripravljene to deliti z nami. Mislim, da imamo še nekaj časa, da jim damo možnost, da spregovorijo in ne smemo dovoliti, da bi to malo raziskano zgodovinsko obdobje potonilo v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1267 – Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1969, šk. 2, 6, 9, 10, 11, 14.

LITERATURA

Kovács, Attila, Dušan Nečak, Mateja Režek, Sara Brezigar: Madžarska begunska problematika leta 1956 – Primer Jugoslavije in Slovenije. *Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, št. 58, 2009, str. 196–247.

Mikola, Milko: *Delo kot kazen*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2002.

Mikola, Milko: *Rdeče nasilje*. Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2013.

Resnik, Mateja: *Grad Brestanica od srednjeveške utrdbe do političnega zopora*. Univerza v Mariboru: Pravna fakulteta, 1995.

Stanič, Ive A.: *V čigavem imenu?* Kočevje: Kočevski tisk, 1996.

Vode, Angela: *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2005.

S U M M A R Y

The Rajhenburg Castle as a Prison after the World WarII. Political Prison for Women (1948–1956) and the Male Offenders' Correctional Facility (1956–1959).

The article discusses the material about the after-war political prison for women on the Rajhenburg Castle, which has not been researched until now. It also deals with the male offender's correctional facility, which succeeded the female prison in many respects. The central focus is on the lives of the female prisoners and on the conditions they had

³⁸ Prav tam.

³⁹ ARS, AS 1267, šk. 11, Odločba o združitvi Kazensko poboljševalnega doma v Brestanici s Kazensko poboljševalnim domom Dob.

to endure during their penalty. The article begins by describing the process of the transportation of these prisoners from the previous prison in Begunje and it follows with the procedure, which had to be carried out at the admission of the prisoners. The adaptation of the castle, which was done before the alteration of its purposes and was necessary for the needs of the establishment, is also mentioned. It also deals with the structures of the offences, which the women were imprisoned for and emphasizes the importance of education dictated by the current political system. The importance of physical work, which was supported by the government, is also pointed out as the best means for altering the minds of the political prisoners. It continues with the description of the health system and the instructions under which the wardens had to act in case of a prisoner with a child or a pregnant woman. The part of the article about the political prison for women concludes with the reasons for termination, instructions at the completion of the penalty and the transportation of the convicts to another prison.

In the second, shorter part of this article, the male offender's correctional facility of an open type

is described. The central focus is the description of an open-type of a prison, which was genuinely different from the classical one. It portrays the rights and duties of prisoners, as well as the privileges of an open-type prison. At the end, it does not define the reasons for closure of the prison because they were not depicted in the archives. The article is founded on the research of the material kept by the Archive of the Republic of Slovenia and on the professional scientific literature. It has to be noted that the indicated material is very limited, because several important data for the research have not been registered or preserved. This theme is not well treated in the foreign literature, which is why Slovene historians have made an important step in researching this period of history and have thus lightened the young researchers' quest for the appropriate literature. The lack of the graphical material should also be mentioned, which is common to all totalitarian and authoritarian political regimes. The prohibition of documenting, its sanctions and the caution of the people is what led to the shortage of the graphic material.